SINERGETIK YONDASHUV ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF TARBIYA DARSLARIDA O‘QUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

Karamatova Dilfuza Saditdinovna

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

“Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi” kafedrasi dotsenti

Mahmudova Shahrizoda Ravshan qizi

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti

Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim fakulteti

Ta’lim-tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang‘ich ta’lim)

mutaxassisligi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada sinergetik yondashuvning mohiyati, uning asosiy tamoyillari (ochiqlik, nochiziqlilik, o‘z-o‘zini tashkil etish, beqarorlik va fluktuatsiya, bifurkatsiya) hamda ularning pedagogik talqini tahlil qilingan. Pedagogik sinergetika g‘oyalari asosida boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish imkoniyatlari ochib berilgan. Sinergetik tamoyillarning tarbiya darsidagi ifodasi bilan ular orqali rivojlanadigan kommunikativ ko‘nikmalar o‘rtasidagi bog‘liqlik asoslangan; muammoli vaziyatlar, guruhli topshiriqlar, rolli o‘yinlar va dialogik muloqotdan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar berilgan. O‘qituvchining yo‘naltiruvchi va hamkorlikni tashkil etuvchi roli alohida ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: sinergetika, sinergetik yondashuv, pedagogik sinergetika, o‘z-o‘zini tashkil etish, boshlang‘ich sinf, tarbiya darsi, kommunikativ kompetensiya, hamkorlik, dialogik muloqot.

Abstract. The article analyses the essence of the synergetic approach, its key principles (openness, nonlinearity, self-organization, instability and fluctuation, bifurcation) and their pedagogical interpretation. Drawing on the ideas of pedagogical synergetics, it reveals the possibilities of forming communicative competence in primary school students during moral education (Tarbiya) lessons. The relationship between the way synergetic principles are manifested in the lesson and the communicative skills they develop is substantiated, and recommendations are given on the use of problem situations, group tasks, role-play and dialogic communication. Particular emphasis is placed on the teacher's role in guiding students and organizing cooperation.

Keywords: synergetics, synergetic approach, pedagogical synergetics, self-organization, primary school, moral education lesson, communicative competence, cooperation, dialogic communication.

Аннотация. В статье анализируются сущность синергетического подхода, его основные принципы (открытость, нелинейность, самоорганизация, неустойчивость и флуктуация, бифуркация) и их педагогическая интерпретация. На основе идей педагогической синергетики раскрываются возможности формирования коммуникативной компетенции учащихся начальных классов на уроках воспитания («Тарбия»). Обоснована связь между проявлением синергетических принципов на уроке и развиваемыми с их помощью коммуникативными умениями; даны рекомендации по использованию проблемных ситуаций, групповых заданий, ролевых игр и диалогического общения. Особо подчёркнута роль учителя, направляющего учащихся и организующего их сотрудничество.

Ключевые слова: синергетика, синергетический подход, педагогическая синергетика, самоорганизация, начальная школа, урок

воспитания, коммуникативная компетенция, сотрудничество, диалогическое общение.

KIRISH

Bugungi kunda ta’lim tizimini modernizatsiya qilish jarayonida o‘quvchilarda nafaqat bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, balki ularning shaxsiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini ta’minlash ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchi shaxsining shakllanishida poydevor vazifasini bajaradi va bu bosqichda umummadaniy kompetensiyaning rivojlanishi keyingi ta’lim bosqichlari uchun muhim omil bo‘lib xizmat qiladi [1, 980-b.].

Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlarida belgilangan tayanch kompetensiyalar orasida kommunikativ kompetensiya alohida o‘rin tutadi. U o‘quvchining kundalik faoliyatda ona tilida va xorijiy tilda muloqotga kirisha olishi, ijtimoiy vaziyatlarda o‘zini to‘g‘ri tuta bilishi, muomala madaniyatiga amal qilishi va jamoada samarali hamkorlik qila olishini nazarda tutadi [2]. Bola maktabga ilk qadam qo‘ygan davrdan boshlab uning nutqi, dunyoqarashi, atrofdagilar bilan munosabati va ijtimoiy faolligi shakllana boshlaydi. Shu sababli boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida o‘quvchilarning o‘z fikrini erkin ifodalashi, boshqalar bilan muloqotga kirishishi, o‘zaro hurmat va hamkorlik asosida munosabat o‘rnatishiga alohida e’tibor qaratish lozim.

Hozirgi globallashuv va ta’lim transformatsiyasi sharoitida tarbiya tizimini yangicha yondashuvlar asosida takomillashtirish dolzarb masalalardan biriga aylandi. Zamonaviy pedagogikada ta’lim-tarbiya jarayoni an’anaviy chiziqli boshqaruv modeli doirasida emas, balki murakkab, o‘zaro bog‘liq va o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi tizim sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, sinergetik yondashuv tarbiya tizimini tashkil etish va boshqarishda samarali metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot maqsadi – sinergetik yondashuvning asosiy tamoyillarini tahlil qilish va ular asosida boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish imkoniyatlarini ochib berishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Sinergetika murakkab, ochiq va o‘z-o‘zini rivojlantiruvchi tizimlarning shakllanish va evolyutsiya qonuniyatlarini o‘rganuvchi fanlararo yo‘nalish bo‘lib, uning asoslari nemis fizigi H. Haken hamda belgiyalik olim I. Prigogine tadqiqotlarida yaratilgan. H. Haken «sinergetika» atamasini ilmiy muomalaga kiritib, murakkab tizimlarning o‘z-o‘zini tashkil etishi va rivojlanish qonuniyatlarini tavsiflagan [3]. I. Prigogine va I. Stengers esa nomuvozanat holatdagi ochiq tizimlarda tartibning xaosdan paydo bo‘lishini asoslab berganlar [4]. Ushbu g‘oyalar tarbiya tizimini ham dinamik va ochiq tizim sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi.

Sinergetik g‘oyalarning pedagogikaga tatbiq etilishi natijasida ta’lim tizimlarining o‘z-o‘zini tashkil etish va rivojlanish qonuniyatlariga asoslangan yangi yo‘nalish – «pedagogik sinergetika» vujudga keldi. Bu yo‘nalish ta’lim faoliyatida mustaqil ta’lim olish, o‘z-o‘zini tashkil etish va o‘z-o‘zini boshqarish ustuvorligini e’tirof etadi hamda shaxsni o‘z-o‘zini anglash, ochib berish va takomillashtirishga rag‘batlantirishni nazarda tutadi [5]. Rossiyalik olimlar M.V. Boguslavskiy, A.N. Daxin, M.P. Karpenko, I.A. Kolesnikova, V.N. Pomogaybin va boshqalarning tadqiqotlarida sinergetik paradigma asosida yangi maktabga yangicha metodika bilan o‘tish muammosi tobora muhim ahamiyat kasb etayotgani qayd etiladi. Bunda ta’lim oluvchining shaxsiy ta’lim trayektoriyasini yaratish, uni pedagogik jarayon markazidagi yaxlit shaxs sifatida ko‘rish talabi ilgari suriladi [6].

G.M. Kojaspirovaning ta’kidlashicha, «sinergetika» tushunchasi «tarbiya» tushunchasiga juda yaqin (yunon tilidan tarjimada «birgalikdagi harakat», «hamkorlik» ma’nosini anglatadi), sinergetik fikrlash usuli esa ochiqlik, dialogiklik va kommunikativlik bilan ajralib turadi [7, 240-b.]. Sinergetik yondashuv pedagog va ota-onalarni tarbiya jarayonining sub’ektlari sifatida bola rivojlanishining murakkab ichki qonuniyatlarini o‘rganishga yo‘naltiradi. E.K. Nikitinaning fikricha, sinergetika pedagogik nazariya bilan amaliyot o‘rtasidagi uzilgan aloqalarni tiklashga, dialog tizimini rivojlantirishga hamda tarbiya tizimining turli tarkibiy qismlari va uning sub’ektlari o‘rtasida «kommunikativ ko‘prik» yaratishga imkon beradi [8, 204-b.]. Aynan shu jihat sinergetik yondashuvni kommunikativ kompetensiyani shakllantirish masalasi bilan bevosita bog‘laydi.

O‘zbekistonlik tadqiqotchilar ishlarida ham sinergetik yondashuvning turli jihatlari o‘rganilgan: H.X. Qodirov boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlarini [1], Sh.O. Ibragimova boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini shaxs sifatida shakllantirish shart-sharoitlarini [9], E. Jangilov tarbiya tizimini tartibga solish texnologiyalarini takomillashtirish omillarini [10], M.A. Tajibayev va J.T. Axmedov esa yoshlarning yangi dunyoqarashini shakllantirishda sinergetik yondashuvning o‘rnini [6] tadqiq etgan.

«Kommunikativ kompetensiya» tushunchasi ilmiy muomalaga D. Hymes tomonidan kiritilgan bo‘lib, u til tizimini bilish bilangina cheklanmay, nutqdan muayyan ijtimoiy vaziyatga mos va o‘rinli foydalana olish qobiliyatini anglatadi [11]. Biroq tahlil qilingan manbalarda sinergetik yondashuv asosida aynan boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish masalasi alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha yoritilmaganligi kuzatiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini sinergetik va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida mavzuga oid o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi ilmiy-pedagogik adabiyotlar hamda me’yoriy hujjatlarni nazariy tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Sinergetik tamoyillar bilan kommunikativ ko‘nikmalar o‘rtasidagi bog‘liqlik pedagogik modellashtirish asosida jadval ko‘rinishida ifodalandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sinergetik yondashuv – murakkab, o‘z-o‘zini tashkil etuvchi va rivojlanuvchi tizimlarni (tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy yoki pedagogik) o‘rganadigan hamda ularni boshqarish yo‘llarini belgilaydigan metodologik yo‘nalishdir. Uning asosiy tushunchalari va tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. **Ochiqlik (ochiq tizimlar):** tizim tashqi muhit bilan energiya, axborot va modda almashinuvida bo‘ladi [10].
2. **Nochiziqlilik (nonlinearity):** tizimdagi kichik ta’sir yoki o‘zgarishlar kutilmaganda katta (keskin burilish yoki sakrash kabi) natijalarga olib kelishi mumkin [6].
3. **O‘z-o‘zini tashkil etish (self-organization):** tizim tashqaridan qat’iy buyruqlar olmasdan, ichki imkoniyat va resurslari hisobiga o‘zini o‘zi tartibga soladi va yangi tartib darajasiga ko‘tariladi [9].
4. **Beqarorlik va fluktuatsiya:** tizimlar doimiy muvozanatda bo‘lmaydi; beqarorlik davrlari tizimning yangi bosqichga o‘tishi uchun imkoniyat yaratadi.
5. **Bifurkatsiya nuqtasi:** tizim tanlov oldida turadigan burilish pallasi bo‘lib, undan so‘ng tizim yo yemiriladi, yo yanada yuqori tartibli holatga o‘tadi.

Zamonaviy ta’lim jarayonida tarbiya tizimi murakkab ijtimoiy-pedagogik mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. U o‘quvchi shaxsi, pedagog faoliyati, ijtimoiy muhit va madaniy qadriyatlar o‘rtasidagi uzviy aloqalarga asoslanadi, shu sababli uni faqat chiziqli boshqaruv modeli orqali tushuntirish yetarli emas. Ta’lim texnologiyalarida qo‘llanilayotgan sinergetik metodlar ijodkorlik va hamkorlikni oshirsa-da, ularni amaliyotga tatbiq etishda muayyan nazariy va amaliy qiyinchiliklar ham uchraydi. Shuning uchun sinergetik tamoyillarni tarbiya darsining aniq shakl va metodlari bilan bog‘lash muhim ahamiyatga ega.

Sinergetik yondashuv o‘quvchini tayyor bilimlarni qabul qiluvchi shaxs sifatida emas, balki mustaqil fikrlaydigan, o‘z qarashlariga ega bo‘lgan, o‘zini o‘zi rivojlantirishga intiladigan faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Fikrimizcha, ushbu yondashuvni tarbiya darslarida qo‘llash o‘quvchilar o‘rtasida erkin fikr almashish, bahs-munozara yuritish, guruhda ishlash va bir-birining fikrini tinglash imkoniyatlarini kengaytiradi. Masalan, dars jarayonida muammoli vaziyatlar yaratish, hayotiy misollar keltirish va rolli o‘yinlar tashkil etish orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini mustaqil bayon qilishga o‘rganadilar. Bunday faoliyat ularning nafaqat nutqiy rivojlanishiga, balki o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortishiga ham yordam beradi.

Sinergetik tamoyillarning tarbiya darsidagi amaliy ifodasi va ular orqali rivojlanadigan kommunikativ ko‘nikmalar 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval

Sinergetik tamoyillarning boshlang‘ich sinf tarbiya darsidagi ifodasi va rivojlanadigan kommunikativ ko‘nikmalar

Sinergetik tamoyil	Tarbiya darsidagi ifodasi	Rivojlanadigan kommunikativ ko‘nikmalar
Ochiqlik	Dars mazmunini hayotiy misollar, oila va mahalla tajribasi bilan bog‘lash; o‘quvchilarning shaxsiy tajribasiga tayanish	O‘z fikrini erkin bayon qilish, savol berish, axborot almashish
Nochiziqlilik	Muammoli savolga bir nechta to‘g‘ri yechim bo‘lishi mumkinligini e’tirof etish; kutilmagan javoblarni muhokama predmetiga aylantirish	Turli nuqtai nazarlarni tinglash va qiyoslash, bahs-munozara yuritish
O‘z-o‘zini tashkil etish	Guruhli topshiriqlarda vazifalarni o‘quvchilarning o‘zlari taqsimlashi, guruh qoidalarini birgalikda ishlab chiqish	Kelishuvga erishish, hamkorlik qilish, mas’uliyatni bo‘lishish
Beqarorlik va fluktuatsiya	Axloqiy tanlov talab etadigan ziddiyatli vaziyatlarni rolli o‘yin orqali sahnalashtirish	Nizoli vaziyatda muomala madaniyatini saqlash, murosaga kelish

Sinergetik tamoyil	Tarbiya darsidagi ifodasi	Rivojlanadigan kommunikativ ko‘nikmalar
Bifurkatsiya nuqtasi	Muammoli vaziyatda tanlov qilish va uni asoslash; dars yakunidagi refleksiya	O‘z qarorini dalillar bilan asoslash, o‘zgalar fikrini hurmat qilish

Jadvaldan ko‘rinadiki, har bir sinergetik tamoyil tarbiya darsida muayyan faoliyat shakli orqali amalga oshadi va kommunikativ kompetensiyaning alohida tarkibiy qismini rivojlantiradi. Ular birgalikda qo‘llanganda dars o‘quvchilarning o‘zaro ta’siri natijasida yangi sifat – jamoaviy muloqot madaniyati vujudga keladigan ochiq tizimga aylanadi.

Kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda o‘qituvchining vazifasi faqat ma’lumot berish bilan cheklanmasligi kerak. O‘qituvchi o‘quvchilar uchun erkin muloqot muhitini yaratishi, ularning tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashi va har bir bolaning fikriga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi zarur, chunki har bir o‘quvchining fikrlashi, qiziqishi va o‘zini namoyon etish usuli turlicha bo‘ladi. Sinergetik nuqtai nazardan o‘qituvchi tizimni tashqaridan qat’iy boshqaruvchi emas, balki o‘quvchilarning o‘z-o‘zini tashkil etishiga sharoit yaratuvchi, ularni yo‘naltiruvchi hamkor sifatida namoyon bo‘ladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, sinergetik yondashuv asosida boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish bugungi ta’lim jarayonining dolzarb vazifalaridan biridir. Mazkur yondashuv o‘quvchini ta’lim jarayonining faol ishtirokchisi sifatida namoyon etish, uning mustaqil fikrlashi, o‘z imkoniyatlarini anglab yetishi va

atrofdagilar bilan samarali muloqot o‘rnatishiga imkon yaratadi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1) sinergetik yondashuvning asosiy imkoniyati o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik, erkin fikr almashish, mustaqil qaror qabul qilish va ijodiy faollikni rivojlantirishga xizmat qilishidadir;
2) boshlang‘ich sinf tarbiya darslarida muammoli vaziyatlar, guruhli topshiriqlar, rolli o‘yinlar va dialogik muloqotdan foydalanish o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun samarali pedagogik sharoit yaratadi;
3) kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda o‘qituvchining yo‘naltiruvchi, rag‘batlantiruvchi va hamkorlikni tashkil etuvchi faoliyati muhim ahamiyat kasb etadi; bunda har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish, uning fikrini qadrlash va erkin muloqot qilishiga imkon yaratish zarur.

Taklif etilayotgan yondashuvning samaradorligini tajriba-sinov ishlari orqali aniqlash keyingi tadqiqotlarning vazifasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Qodirov H.X. Sinergetik yondashuv asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida umummadaniy kompetensiyani rivojlantirish mexanizmlari // International Journal of Scientific Research. – 2025. – Vol. 15, № 1. – B. 980.
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi «Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 187-son qarori // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. – URL: https://lex.uz
3. Haken H. Synergetics: An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry and Biology. – Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag, 1977.

4. Prigogine I., Stengers I. Order out of Chaos: Man's New Dialogue with Nature. – New York: Bantam Books, 1984.

5. Якушева С.Д. Синергетический подход в развитии профессионального мастерства современного педагога [Электронный ресурс] // Синергетика: сайт С.П. Курдюмова. – 2014. – URL: https://spkurdyumov.ru/education/sinergeticheskij-podxod-v-razvitii-professionalnogo-masterstva-sovremennogo-pedagoga/ (дата обращения: 05.11.2026).

6. Tajibayev M.A., Axmedov J.T. Sinergetik yondashuv – yoshlarning yangi dunyoqarashini shakllantirishning asosiy jihatlaridan biri sifatida // Scientific Progress. – 2022. – Vol. 3, № 3. – B. 527–532.

7. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник. – М.: Гардарики, 2004. – 528 с.

8. Никитина Э.К. Управление качеством воспитания в системе подготовки современного специалиста // Ученые записки Московского гуманитарного педагогического института. – М.: МГПИ, 2006. – Т. 4. – С. 200–211.

9. Ibragimova Sh.O. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini sinergetik yondashuv asosida shaxs sifatida shakllantirish shart-sharoitlari // Farg'ona davlat universiteti. – DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.7933030

10. Jangilov E. Sinergetik yondashuv asosida tarbiya tizimini tartibga solish texnologiyalarini takomillashtirish omillari // Raqamli jamiyat va psixologik salomatlik: muammo va yechimlar (RJPS-2026): xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent: TIFT, 2026. – B. 102–108. – DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19358871

11. Hymes D. On communicative competence // Sociolinguistics: Selected Readings / ed. by J.B. Pride, J. Holmes. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.